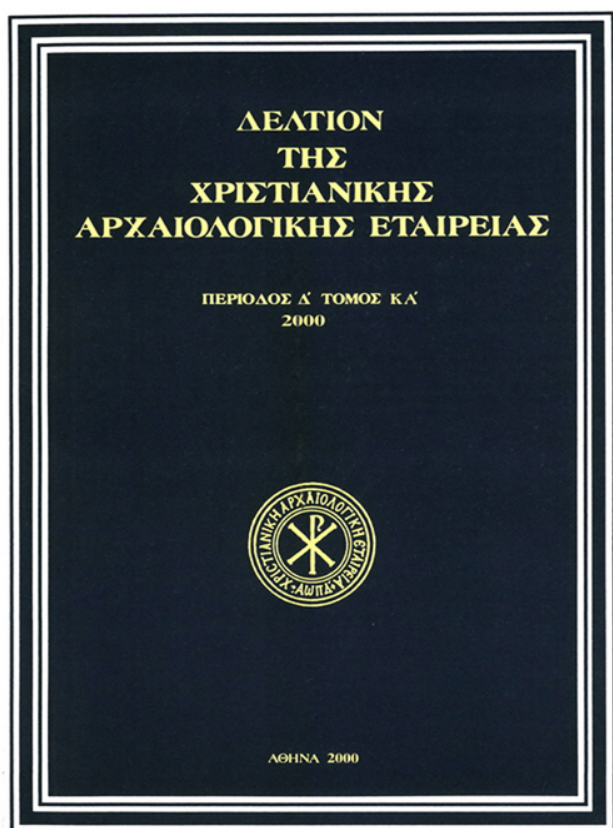

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της Ι. Μονής
Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Το σύμπλεγμα
της εισόδου

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.553](https://doi.org/10.12681/dchae.553)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2011). Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της Ι. Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Το σύμπλεγμα της εισόδου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 55–68.
<https://doi.org/10.12681/dchae.553>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της Ι. Μονής
Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. Το σύμπλεγμα
της εισόδου

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 55-68

ΑΘΗΝΑ 2000

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ Ι. ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΗΣ ΕΙΣΟΔΟΥ*

Η ιερά μονή Μεγίστης Λαύρας είναι το πρώτο τη τάξει, αρχαιότερο, μεγαλύτερο σε μέγεθος και σημασία μοναστήρι του Αγίου Όρους, αλλά και το λιγότερο γνωστό στην επιστήμη. Αν εξαιρέσει κανείς συγκεκριμένα κτίρια της μονής, όπως το καθολικό και τους άλλους ναούς στο εσωτερικό της αυλής, καθώς και την τράπεζα ή τον πύργο του Τσιμισκή, τα οποία έτυχαν της προσοχής των μελετητών, κυρίως του Παύλου Μυλωνά τη δεκαετία του 1980¹, τα υπόλοιπα κτίρια του περιβάλλον είναι σχεδόν αδημοσίευτα². Εξίσου άγνωστο σχεδόν είναι το περιεχόμενο της πλουσιότατης βιβλιοθήκης της μονής. Συνεπώς, πριν υπάρξουν συστηματικές μονογραφίες για τα κτίρια αυτά, με παράλληλη μελέτη των γραπτών πηγών, είναι αδύνατον να σχεδιαστεί η οικοδομική ιστορία της Μεγίστης Λαύρας με ακρίβεια. Το παρόν πόνημα έχει στόχο τη μελέτη ενός τμήματος της μονής και συγκεκριμένα του συμπλέγματος της εισόδου, που αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο του οχυρωματικού περιβάλλον σε κάθε φρουριακό συγκρότημα, ώστε να είναι δυνατή μια πρώτη προσέγγιση στο παραπάνω πρόβλημα.

Η ύπαρξη των οχυρώσεων προδίδει τη θέληση μιας κοινωνίας να προασπίσει την ύπαρξή της έναντι των εξωτερικών εχθρών. Το γεγονός αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις μονές του Αγίου Όρους, που βρέθηκαν εξαρχής εκτός των κύριων γραμμών επικοινωνίας του βυζαντινού κράτους και μακριά από τις ισχυρότερες φρουρές του. Λόγω του πλούτου τους δέχθηκαν επιδρομές πειρατών ή ληστών, που αυξάνονταν σε αριθμό και σφοδρότητα κατά τις ασταθείς περιόδους της μακράς ιστορίας τους. Για το λόγο αυτό οι κτίτορές τους επέλεξαν με μεγάλη προσοχή τη θέση και τα γενικά αμυντικά χαρακτηριστικά τους, ώστε να τις προστατεύουν επαρκώς από τις εξωτερικές παρεμβάσεις. Η αμυντική λειτουργία ήταν η σημαντικότερη προτεραιότητα στην κατασκευή και οργάνωση των μονών. Όλα τα μοναστήρια, ειδικά όσα έχουν ιδρυθεί κοντά στη θάλασσα, κατασκευάστηκαν σε φυσικά οχυρές θέσεις, βράχους ή απότομα υψώματα, οι δε γενικές διατάξεις τους εκφράζουν πάντα τις τελευταίες εξελίξεις της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της εποχής τους: ψηλά τείχη, πύργοι στα ασθενή σημεία, λίγα και μικρά ανοίγματα στις κα-

* Η εργασία παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ως τμήμα ευρύτερης μελέτης με τίτλο «Το αρχονταρίκι της Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος και άλλα συναφή κτίρια», το Φεβρουάριο του 1998 στα μαθήματα εμβάθυνσης ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, που οργανώνει κάθε χρόνο το Σπουδαστήριο Ιστορίας της αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ, υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Χ. Μπούρα, και με άλλη μορφή στο Δέκατο Ένατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 1999, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 20-21. Ευχαριστώ το συνάδελφο σήμερα, φοιτητή της Αρχιτεκτονικής τότε, Κώστα Χριστοδουλάτο, στον οποίο οφείλονται τα σχέδια που δημοσιεύονται.

1. Συγκεκριμένα, τα παρακάτω άρθρα του: Nouvelles recherches au Mont Athos (Lavra), *CahArch* XXIX (1981), σ. 175-177· Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας, αναθεώρηση ορισμένων θεωριών για την προέλευσή του, *Αρχαιολογία* 1 (1981), σ.

52-63· La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos, *CahArch* XXXV (1987), σ. 143-157.

2. Βλ. σχετικά την παλαιότερη μελέτη του G. Millet, *Recherches au Athos*, II. Age et structure du catholicon de Lavra, *BCH* XXIX (1905), σ. 72-98, καθώς και Ch. Bouras, The Byzantine Bronze Doors of the Great Lavra Monastery on Mount Athos, *JOB* 24 (1975), σ. 229-250. Α. Παπαζώτος, Ο Ιγνάτιος Καλόθετος, ιδρυτής του Αγίου Βλασίου στην Μεγίστη Λαύρα (σημερινός ναός του 1529), *Μακεδονικά* ΙΘ' (1979), σ. 426-429· Ν. Ζίας, Οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα της Μεγίστης Λαύρας, 1ο Επιστημονικό Συμπόσιο: *Πρόσφατες εξελίξεις της έρευνας σε θέματα αρχαιολογίας και ιστορίας τέχνης* στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1966, Ανασκαφή και μελέτη, σ. 16-17· S. Voyadjis, The "Tzimiskes" Tower of the Great Lavra Monastery, *Mount Athos and Byzantine Monasticism, Variorum Reprints*, 1996, σ. 189-204 (στο εξής: The "Tzimiskes" Tower).

Εικ. 1. Αποψη της εισόδου στη μονή Μεγίστης Λαύρας.

τώτερες στάθμες, λίγες ή και μόνο μία εισοδοί προστατευμένες από καταχύστρες κτλ. Ακόμα και σήμερα οι θύρες μένουν κλειδωμένες στη διάρκεια της νύχτας και υπάρχει ένα μόνο κλειδί που φυλάει ο ηγούμενος.

Όμως το πλέον χαρακτηριστικό από τα οχυρωματικά στοιχεία της κάθε μονής είναι ο κεντρικός πύργος (dongeon) και το σύμπλεγμα της εισόδου. Ακόμα και αν ένα μοναστήρι διαθέτει ένα σημαντικό αριθμό από πύργους, ο πιο ισχυρά οχυρωμένος είναι συνήθως ένας με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως το τελευταίο καταφύγιο σε περίπτωση που ο περίβολος θα έπεφτε στα χέρια των επιδρομέων³. Άλλοι πύργοι είναι δυνατόν να προστατεύουν ασθενή σημεία της οχύρωσης, κυρίως δε την κεντρική πρόσβαση.

Το συγκρότημα της εισόδου

Η πρώτη προσέγγιση στο μοναστήρι γίνεται, όπως είναι φυσικό, από το σύμπλεγμα της εισόδου, στο οποίο καταλήγει ο ανηφορικός χωματόδρομος (Εικ. 1-2). Το σημείο αυτό είναι και το μοναδικό, μέσω του οποίου υπάρ-

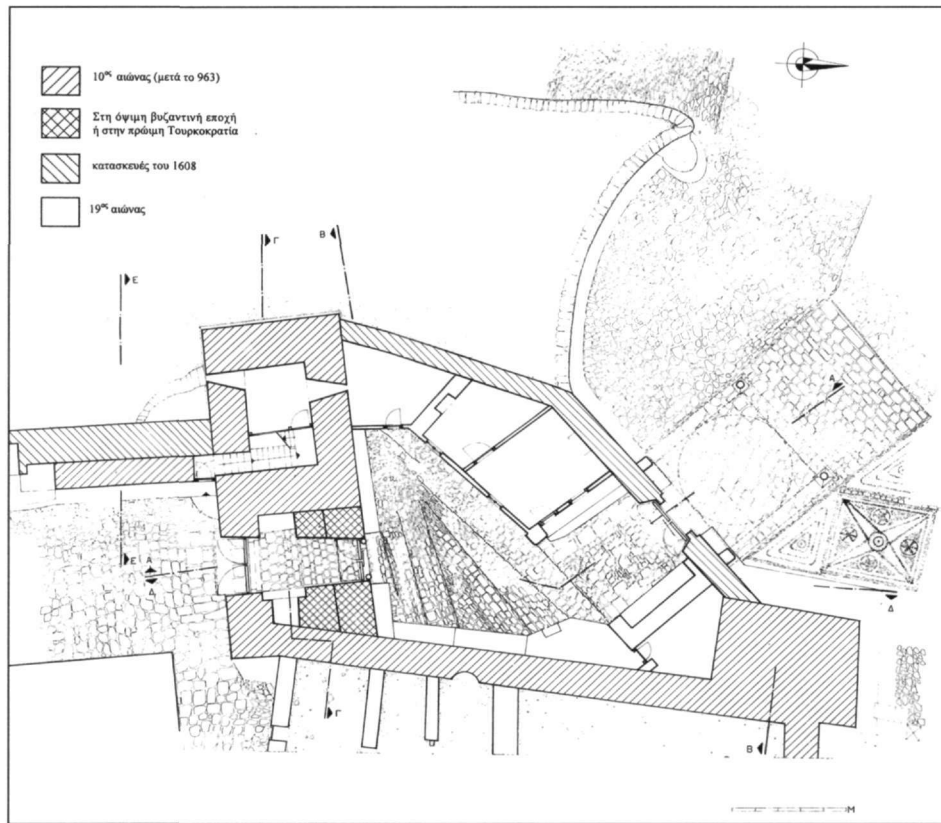
χει άμεση πρόσβαση στο άνδρηρο, πάνω στο οποίο είναι κτισμένη η μονή. Περιλαμβάνει ένα νεωτερικό προτείχισμα με τη σημερινή πύλη και το πρόπυλο, τον καστρότοιχο και τρεις πύργους: έναν στα βόρεια, τον πύργο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και το δίδυμο του πύργου στα δυτικά, πάνω από την εσωτερική είσοδο. Μπροστά στην είσοδο της μονής δεσπόζει ένα μεγάλο θολωτό πρόπυλο (Εικ. 4-5). Πρόκειται για έναν ημισφαιρικό θόλο κατασκευασμένο από τσατμά και καλυμμένο με μολυβδόφυλλα. Στην κορυφή υπάρχει μεταλλικός σταυρός πάνω στην κρομμύσχημη βάση του. Ο θόλος στηρίζεται σε κανονικά σφαιρικά τρίγωνα. Τα τόξα που αφήνουν τα σφαιρικά τρίγωνα είναι κλεισμένα με ξύλινα κουφώματα που φέρουν γυάλινα διαφράγματα. Τα λοφία μεταφέρουν το βάρος του θόλου σε δύο πεσσούς, που είναι σε επαφή με το προτείχισμα, και δύο ελεύθερους λίθινους κίονες. Οι πεσσοί έχουν τετραγωνική διατομή, από την οποία έχουν αφαιρεθεί οι γωνίες και φέρουν συμφυές υποτυπώδες επίκρανο. Οι κίονες είναι μονολιθικοί, κυκλικής διατομής, με αντίστοιχα κιονόκρανα και κυβόσχημες βάσεις. Ο τρούλος είναι εσωτερικά κατάγραφος με σχέδια του ζωδιακού κύκλου, ζωγραφισμένα το 1861, σύμφωνα με επιγραφή στο κιονόκρανο ενός από τους κίονες. Κατά πάσα πιθανότητα η χρονολογία αυτή αναφέρεται και στην κατασκευή του. Στο κέντρο του κρέμεται φανός.

Παρόμοια πρόπυλα συνηθίζεται να κατασκευάζονται μπροστά από τις πύλες των μονών την εποχή αυτή στο Άγιον Όρος. Μπορούμε να παρατηρήσουμε αντίστοιχες κατασκευές στη μονή Παντοκράτορος, όπως και στη μονή Βατοπεδίου. Σηματοδοτούν φυσικά την κατάργηση του φρουριακού χαρακτήρα των μονών, που δεν είχε πια νόημα το 19ο αιώνα, και το μερικό άνοιγμα τους στον έξω κόσμο.

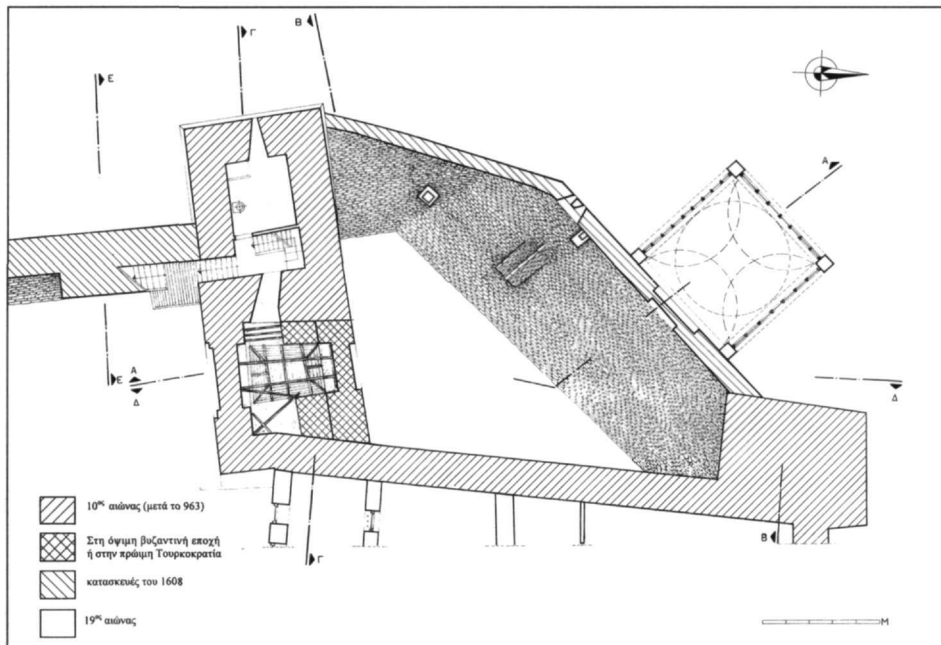
Πίσω από το πρόπυλο η είσοδος κλείνει από τα βορειοδυτικά με το προτείχισμα, ένα χαμηλό τμήμα τείχους με πολεμίστρες. Στον τοίχο του βάθους ανοίγεται η κεντρική πύλη της μονής (Εικ. 6-7). Τα βαριά θυρόφυλλα είναι μεταλλικά με περίτεχνη κατασκευή, χρονολογημένα στο 1893, σύμφωνα με την επιγραφή NK/1893, από γνωστό

3. Στο γνωστό επεισόδιο του 1307 ο ηγούμενος του Χελανδαρίου Δανιήλ, επιστρέφοντας από ταξίδι στη Σερβία, σταμάτησε στη μονή του Αγίου Παντελεήμονος. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του καταλανοί μισθοφόροι επιτέθηκαν στο μοναστήρι και το κατέλαβαν. Ο Δανιήλ μαζί με αρκετούς μοναχούς αποσύρθηκαν στον οχυρωματικό πύργο, ενώ οι Καταλανοί έκαιγαν και λεηλα-

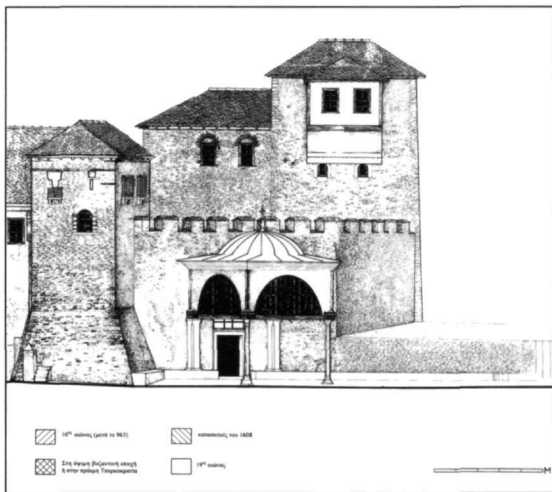
τούσαν το μοναστήρι. Οι επιτιθέμενοι συγκέντρωσαν ξύλα γύρω από τον πύργο και προσπάθησαν να τον κάψουν. Ο Δανιήλ και άλλοι μοναχοί έριξαν νερό και κρασί από τις επάλξεις για να τη σβήσουν, καθώς και βέλη στους Καταλανούς, οι οποίοι έφυγαν τελικά άπρακτοι. Η σημασία λοιπόν του πύργου μπορεί εύκολα να καταδειχθεί και μόνο από αυτό το επεισόδιο.

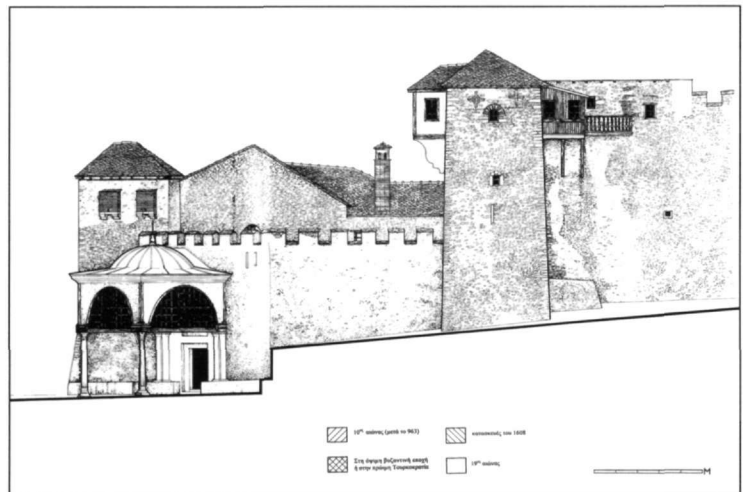
Εικ. 2. Κάτοψη της α' στάθμης του συμπλέγματος της εισόδου.

Εικ. 3. Κάτοψη της β' στάθμης του συμπλέγματος της εισόδου.

Εικ. 4. Το σύμπλεγμα της εισόδου από τα βόρεια.

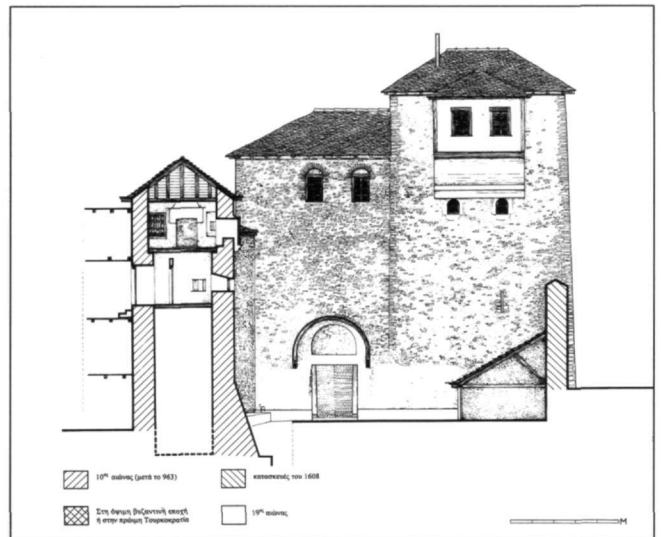

Εικ. 5. Δυτική όψη του συμπλέγματος της εισόδου.

Εικ. 6. Αποψη των δίδυμων πύργων από τα βόρεια.

και από άλλα έργα του στη μονή μεταλλοτεχνίτη. Αμέσως μετά την πύλη ακολουθεί στεγασμένο διαβατικό, που συνδυάζεται με άλλους τέσσερις χώρους, οι οποίοι έχουν προσκολληθεί στην πίσω πλευρά του προτειχίσματος. Στα δεξιά της εισόδου βρίσκεται το «πορταρί-

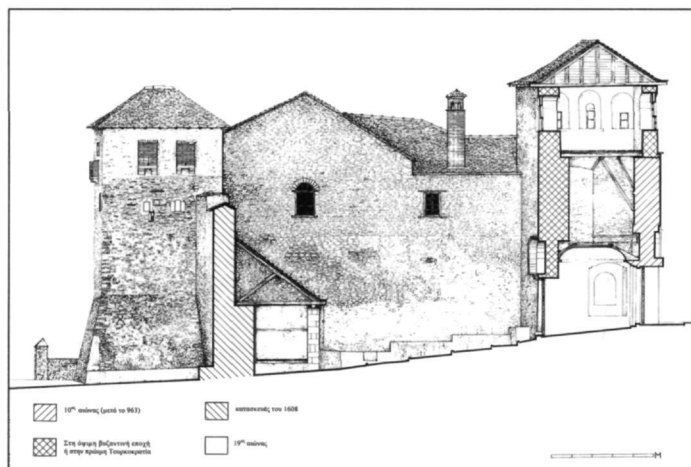
Εικ. 7. Οι δίδυμοι πύργοι της εισόδου πίσω από το προτειχίσμα (τομή ΒΒ).

κι», δύο διαδοχικά δωμάτια που στεγάζουν τον «πορτάρη», το θυρωρό της μονής (Εικ. 2). Η είσοδος γίνεται κάτω από το στέγαστρο του διαβατικού, όπου υπάρχει και παράθυρο ελέγχου της εισόδου. Αριστερά της εισόδου υπάρχει ένας μικρός παράγωνος αποθηκευτικός χώρος, ενώ ένας άλλος παρόμοιος βρίσκεται στην άκρη της σειράς των δωματίων. Ολόκληρη η αλληλουχία των δωματίων αυτών καλύπτεται με ενιαία μονοκλινή ξύλινη στέγη, καλυμμένη με σχιστόπλακες, χαμηλότερη από

Εικ. 8. Ο βόρειος πύργος του συμπλέγματος.

το τείχος και σε επαφή με αυτό. Το κτίσμα αυτό πιθανώς θα αντικατέστησε τον ξύλινο περίδρομο που θα έτρεχε πίσω από τις πολεμίστρες του προτειχίσματος. Το νεότερο προτειχίσμα ακούμπησε στους δύο πύργους που προστατεύουν την είσοδο, των οποίων η κατασκευή προηγείται χρονικά. Ο βορειότερος πύργος (Εικ. 8-9) στεγάζει σήμερα τους χώρους υγιεινής του ξενώνα της μονής, αλλά φυσικά δεν σχεδιάστηκε για το σκοπό αυτό. Έχει ύψος 15,20 μ., είναι πλατύτερος στο κάτω μέρος και προβάλλει από τον καστρότοιχο, με τον οποίο είναι συμφυής, ενισχύοντας τη βορειοδυτική του γωνία. Καθ' ύψος χωρίζεται σε δύο στάθμες με ξύλινα πατώματα. Δεν είναι γνωστό αν παλαιότερα υπήρχαν και άλλα πατώματα σε χαμηλότερες στάθμες, γιατί το ύψος ανάμεσα στο κατώτερο πάτωμα και το έδαφος είναι μεγάλο. Ωστόσο, πρόσβαση και φωτιστικές επιφάνειες υπάρχουν μόνο στους δύο τελευταίους ορόφους. Τέσσερις στενές τοξοθυρίδες ανοίγουν στην προτελευταία στάθμη, προσανατολισμένες προς όλες τις κατευθύνσεις του πύργου, ώστε να καλύπτονται όλες οι δυνατότητες απόκρουσης του επιτιθέμενου, ενώ μια καταχύστρα προστατεύει την κλειστή βορειοανατολική γωνία (Εικ. 10). Στην ανώτερη στάθμη (Εικ. 5), στην

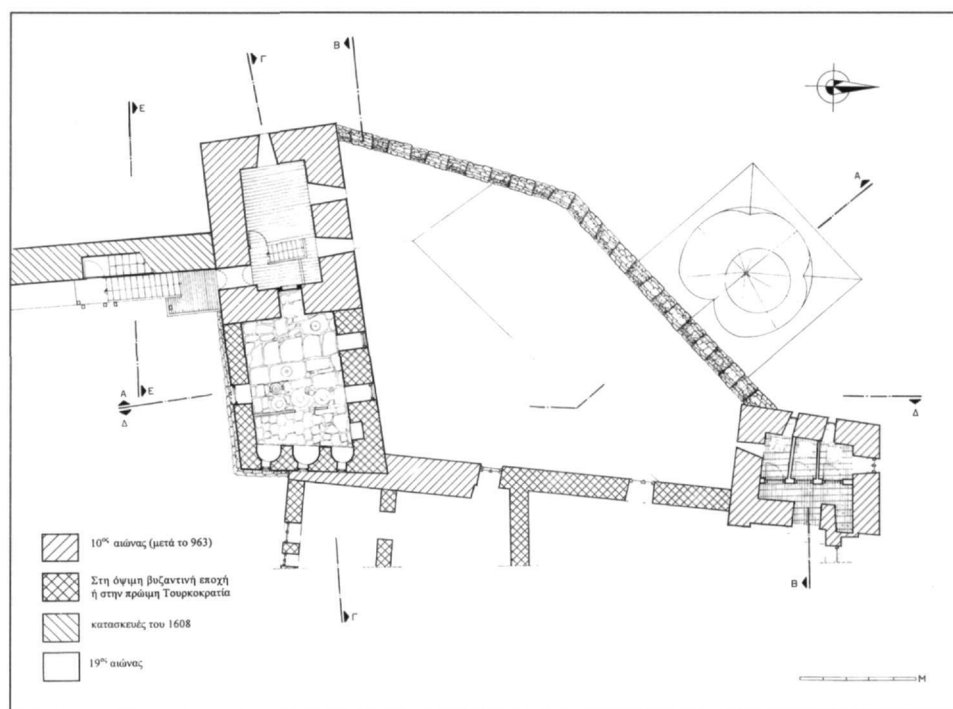
Εικ. 9. Τομή κατά μήκος του άξονα προσπέλασης (τομή ΔΔ).

οποία η πρόσβαση γίνεται με καταπακτή από το κατώτερο πάτωμα, ανοίγονται τέσσερις καταχύστρες, ανά δύο στις ελεύθερες όψεις του πύργου. Δύο από αυτές είναι σήμερα γκρεμισμένες. Στη στάθμη αυτή υπάρχει μεγάλο τζάκι, το οποίο είναι πιθανό να χρησιμοποιούνταν για τη θέρμανση του νερού που θα έριχναν οι αμυνόμενοι.

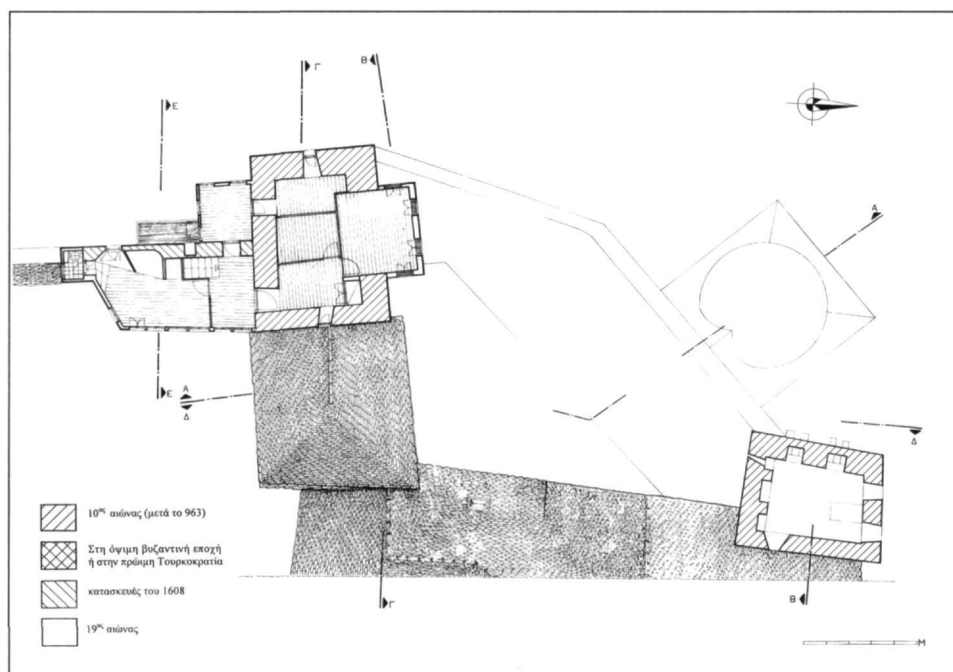
Ο πύργος αυτός, παρόλον ότι σήμερα στεγάζει μια διαφορετική λειτουργία (στεγάζει τους χώρους υγιεινής του αρχονταρικίου), επιτελούσε πολεμικό έργο πριν από την ανακάλυψη των πυροβόλων. Παρείχε αποτελεσματική προστασία στην ευάλωτη γωνία του καστρότοιχου και στην πύλη της μονής με εκτοξευόμενα αντικείμενα από τις τοξοθυρίδες, στην περίπτωση που οι επιτιθέμενοι βρίσκονταν σε απόσταση, και με προσπίπτοντα από τις καταχύστρες, τα οποία ανακλώμενα στη λοξή διαπλάτυνση του πύργου, θα προσέβαλλαν όσους πλησίαζαν. Η διάταξη αυτή του πύργου με την πύλη παρατηρήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις οχυρωμένων μονών, όπως επί παραδείγματι στη Νέα Μονή της Χίου, όπως αυτή εμφανίζεται στο σχέδιο του Barskij⁴.

Ανάμεσα στον καστρότοιχο και στο προτειχίσμα μεσολαβεί μικρή ανηφορική αυλή στρωμένη με καλντερίμι που φέρει εγκάρσιες νευρώσεις (Εικ. 9). Στο βάθος ορθώνονται δύο δίδυμοι πύργοι (Εικ. 7). Στη βάση του βραχύτερου αριστερού, που ονομάζεται πύργος της

4. Βλ. Τόπος και εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα. 18ος αιώνας, Α', Αθήνα 1979, εικ. 45.

Εικ. 10. Κάτοψη της γ' στάθμης του συμπλέγματος της εισόδου.

Εικ. 11. Κάτοψη της δ' στάθμης του συμπλέγματος της εισόδου.

Κοιμήσεως λόγω της εκκλησίας που βρίσκεται στον ανώτερο όροφο του, βρίσκεται η δεύτερη πύλη της μονής. Η σχέση της ανηφορικής αυλής που θα ανέκοπτε την ορμή του επιτιθεμένου πριν από την πύλη, σε συνδυασμό με την πλαγιοκόπησή του από το ύψος του τείχους, που βρίσκεται στα αριστερά, αποτελεί κλασική αμυντική διάταξη που χρησιμοποιήθηκε σε όλα τα κάστρα παγκοσμίως, από την πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες έως το κάστρο του Άσπρου Ερωδιού στην Ιαπωνία. Η πύλη κλείνει με βαριά ξύλινα φύλλα στηριγμένα σε στροφείς στο πάνω και το κάτω μέρος. Είναι ενισχυμένα εξωτερικά με οριζόντιες σιδερένιες λάμες, καρφωμένες με μεγάλα «γύφτικα» καρφιά. Εκατέρωθεν της εισόδου αυτής έχουν εντοιχιστεί δύο κυκλικής διατομής κίονες από πολύτιμο πράσινο μάρμαρο (verde antico). Άλλοι τέσσερις, παρόμοιοι σε μέγεθος και υλικό, κίονες υπάρχουν και σε άλλα σημεία της μονής. Η μορφή τους και οι διαστάσεις τους οδηγούν στην πιθανότητα να ανήκαν στο παλαιότερο τέμπλο του καθολικού. Μια ειδική μελέτη μπορεί να αποδείξει τον ισχυρισμό αυτό. Πάνω από την είσοδο υπάρχει αβαθής επίπεδη, ημικυκλική κόγχη, τοιχογραφημένη, όπως συνηθίζεται στις εισόδους των μονών, με τοξωτή στέγαση.

Πίσω από το θύρωμα ανοίγεται το διαβατικό (Εικ. 2) που διέρχεται κάτω από τον πύργο της Κοιμήσεως και φθάνει στην κεντρική αυλή της μονής. Αριστερά και δεξιά σχηματίζονται εσοχές στο πάχος του τοίχου. Η αριστερή είναι κλεισμένη με ξύλινο τζαμλίκι και τοιχογραφημένη με την παράσταση της Θεοτόκου Οδηγήτριας. Διακρίνουμε την κτιτορική επιγραφή: ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΙΑΚΩΒΟΥ Μ(ΟΝΑΧ)ΟΥ / ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ 1887.

Ο χώρος καλύπτεται με σκαφοειδή ξυλόπηκτο θόλο. Το διαβατικό κλείνει προς την πλευρά της αυλής με δεύτερη θύρα που έχει βαριά θυρόφυλλα με σιδερένια επένδυση, παρόμοιας μορφής με την πρώτη θύρα.

Μετά την πύλη υπάρχει μικρή θύρα στα αριστερά, που δίνει πρόσβαση στο σύμπλεγμα των δίδυμων πύργων. Η είσοδος αυτή είναι σκαμμένη στο πάχος του τοίχου και καλύπτεται με τεταρτοκυκλική καμάρα. Ο δυτικός πύργος έχει τέσσερις ορόφους, ενώ ο ανατολικός τρεις, χωρίς να υπάρχει σύνδεση ή ισοσταθμία ανάμεσά τους. Στενή κλίμακα ανάμεσα στους δύο πύργους δίνει πρόσβαση στους τρεις πρώτους ορόφους και των δύο πύργων.

Στον ανατολικό πύργο, τον επονομαζόμενο της Κοιμήσεως, πάνω από την είσοδο σχηματίζεται ένας χώρος που δεν χρησιμοποιείται σήμερα, αλλά που έχει μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση της δομής των δίδυμων πύργων (Εικ. 3). Στο εσωτερικό του διακρίνονται δύο τετραγωνικής διατομής κτιστοί πεσσοί προσκολλημέ-

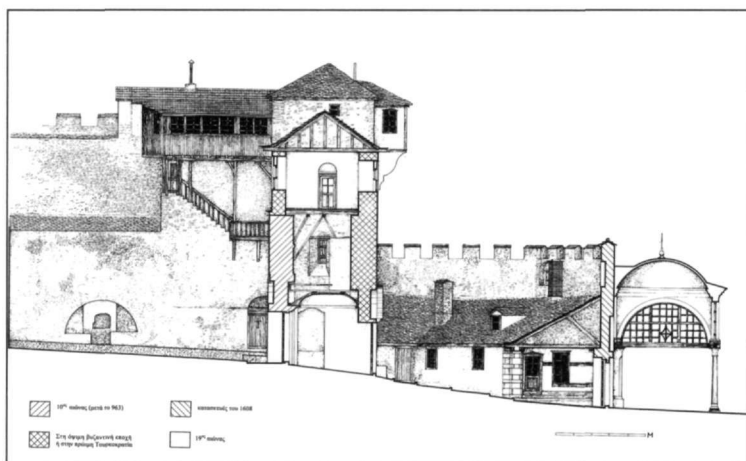

Εικ. 12. Το νότιο τόξο του πύργου της Κοιμήσεως.

Εικ. 13. Το βόρειο τόξο του πύργου της Κοιμήσεως.

νοι στις δύο προς Β. γωνίες, αλλά κατασκευασμένοι σε διαφορετική φάση από τον τοίχο, οι οποίοι δεν φθάνουν έως το πάτωμα του ορόφου. Στο νότιο τοίχο ενσωματώνεται μεγάλο τυφλό αψίδωμα. Είναι κατασκευασμένο με τούβλα, πλάτους ενός και μισού τούβλου (Εικ. 12), διαπερνά το πάχος του τοίχου και προβάλλει από την άλλη παρειά (βλ. παρακάτω), ενώ περιβάλλεται από μονή σειρά πλινθίων. Πάνω από αυτό υπάρχει δεύτερο μικρότερο αψίδωμα, όμοιας δομής, κατεστραμμένο εν μέρει, το οποίο όμως εμφανίζεται μόνο στην εσωτερική όψη. Αψίδωμα υπάρχει και στο βόρειο τοίχο, αλλά η κατασκευή του είναι τελείως διαφορετική από του

Εικ. 14. Τομή κατά μήκος του άξονα προσπέλασης (τομή ΑΑ).

Εικ. 15. Τομή του παρεκκλησίου της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και των δίδυμων πύργων της εισόδου (τομή ΓΓ).

πρώτου. Το τόξο είναι διπλό, με το δεύτερο σε εσοχή, τα τούβλα είναι μικρότερα, πιο ακανόνιστα και το συνδετικό κονίαμα παχύτερο (Εικ. 13). Προφανώς έχουν κατασκευαστεί σε διαφορετική εποχή. Η κάλυψη της εισόδου με μπαγδατί δεν αντιστοιχεί στα δύο αυτά αφιδώματα και προφανώς κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή, πιθανώς το 1881, συγχρόνως με την τοιχογράφηση. Μοναδική πρόσβαση στο χώρο αυτό αποτελεί ένα άνοιγμα στα δυτικά. Κατά τα άλλα ο χώρος αυτός είναι τυφλός και δεν φαίνεται να έχει χρησιμοποιηθεί ποτέ ούτε καν ως κρύπτη.

Στον τελευταίο όροφο υπάρχει το παρεκκλήσιο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Εικ. 10, 14, 15). Πρόκειται για έναν απλό μονόχωρο ναό ακανόνιστου τραπεζοειδούς σχήματος, που καλύπτεται με τρικλινή ξύλινη στέγη καλυμμένη με σχιστόπλακες. Η είσοδος γίνεται από τα δυτικά. Τρεις αβαθείς εγγεγραμμένες κόγχες είναι σκαμμένες στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Η μεσαία είναι μεγαλύτερη από τις άλλες δύο και τις διατρυπούν στενά μονόλοβα παράθυρα. Εξωτερικά του ανατολικού τοίχου βρίσκονται εντοιχισμένα μαρμάρινα spolia. Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το ιερό με ενδιαφέρον ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο. Δύο μεγάλα τοξω-

τά παράθυρα στη βόρεια πλευρά και ένα στη νότια φωτίζουν τον κυρίως ναό. Πάνω από την είσοδο στον κυρίως ναό βρίσκεται εντοιχισμένο μαρμάρινο ανώφλι, spolio από άγνωστο κτίριο, πιθανώς επιστύλιο τέμπλου. Φέρει αντιμέτωπα επιπεδόγλυφα ανθέμια με τεχνική του 13ου-14ου αιώνα. Πάνω από το ανώφλι υπάρχει ανακουφιστικό τόξο με διπλό αφίδωμα. Στον κυρίως ναό το πάτωμα καλύπτεται από πέτρινο δάπεδο με ένθετα κυκλικά μάρμαρα. Στο ιερό το δάπεδο είναι απλούστερο, με ορθογωνικά κεραμικά πλακίδια.

Ο τύπος του ναού είναι ευρύτατα διαδεδομένος στο Άγιον Όρος, όπου χρησιμοποιείται για τα εντός των περύγων παρεκκλήσια, τους κελλιωτικούς ναούς, τους κοιμητηριακούς, καθώς και γενικά για μικρού μεγέθους ναούς. Τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα χρονολογούνται κυρίως από το 17ο αιώνα, όπως επί παραδείγματι ο Άγιος Γεώργιος Προβάτας (1631)⁵, και πυκνώνουν το 18ο αιώνα. Μπορούμε εύκολα να απαριθμήσουμε, χωρίς να εξαντλείται το θέμα, τους παρακάτω ναούς: Άγιο Αθανάσιο Αλεξανδρείας-κοιμητηριακό μονής Ιβήρων (1672)⁶, Αγίους Πάντες-κοιμητηριακό μονής Γρηγορίου (1728)⁷, Αγίους Πάντες-κοιμητηριακό μονής Ξηροποτάμου (1769)⁸, Τίμιο Σταυρό μο-

5. Μ. Πολυβίου, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναυδρίου του Άγιου Γεωργίου στην περιοχή Προβάτα του Άγιου Όρους, Δεύτερο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1982, σ. 90.

6. Αδημοσίευτος.

7. Αδημοσίευτος.

8. Μ. Πολυβίου, Ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Πάντων της μονής Ξηροποτάμου στο Άγιον Όρος, *Εκκλησίες* 3, 1989, σ. 91-100.

νής Ξηροποτάμου (1837)⁹, ενώ σημαντικός αριθμός ναών υπάρχει και εκτός του Αγίου Όρους, χρονολογημένων από το 10ο αιώνα μέχρι τις ημέρες μας. Στην ίδια τη μονή υπάρχει ο ναός των Αγίων Αναργύρων, που βρίσκεται στο συγκρότημα του αρχονταρικού, σε επαφή με το παρεκκλήσιο της Κοιμήσεως, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο, και χρονολογείται από την επιγραφή στο 1580¹⁰. Η γεωγραφική και χρονική κατανομή του τύπου αυτού έχει μόλις τελευταία μελετηθεί¹¹. Η χρονολόγηση του παρεκκλησίου της Κοιμήσεως δεν είναι εύκολο να γίνει, αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις εκτός από το μαρμάρινο ανώφλι της εισόδου, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus post quem*, αλλά ούτε τα μορφολογικά στοιχεία μπορούν να δώσουν συγκεκριμένη χρονολόγηση. Από την έλλειψή τους μάλλον μπορούμε να το τοποθετήσουμε γενικά στην περίοδο της τουρκοκρατίας, χωρίς αυτό να θεωρηθεί αδιαμφισβήτητο.

Στο δυτικό δίδυμο πύργο υπάρχουν διαδοχικά από ένας χώρος ανά όροφο (Εικ. 2, 3, 10). Στο ισόγειο και στον πρώτο όροφο σχηματίζονται χώροι βοηθητικοί και αποθηκευτικοί, ενώ ο δεύτερος έχει διαμορφωθεί σε χώρους εξυπηρέτησης (τουαλέτες). Φωτίζονται από στενές τοξοθυρίδες προσανατολισμένες στις ασφαλείς πλευρές των τειχών. Στον τρίτο όροφο, ο οποίος είναι καλύτερα φωτισμένος με δύο τοξωτά παράθυρα προς Β. και Δ., υπάρχει δωμάτιο-ξενώνας. Από το επίπεδο του δεύτερου ορόφου ξεκινάει κτιστή κλίμακα που καταλήγει σε μικρό ενδιάμεσο ξύλινο εξώστη, ο οποίος στηρίζεται εν μέρει στην εσοχή του καστρότοιχου. Από το σημείο αυτό ξεκινάει κτιστή εξωτερική κλίμακα που τρέχει παράλληλα με τον καστρότοιχο, η οποία στο μέσον του ύψους αλλάζει κατεύθυνση και συνεχίζει εσωτερικά, λαξευμένη στο πάχος του τοίχου, για να καταλήξει στον τελευταίο όροφο του πύργου.

Ο τέταρτος όροφος αποτελεί ένα μικρό διαμέρισμα (Εικ. 11). Το κέντρο του είναι η απόληξη του πύργου, στον οποίο έχουν προσκολληθεί τρία σαχνισιά: ένα προς Β. πάνω από το προτείχισμα, ένα στο δυτικό καστρότοιχο προς τα έξω, που καταλήγει και σε μικρό ανοικτό εξώστη, και ένα μεγαλύτερο προς την αυλή της μονής, που στεγάζει την κουζίνα. Ακριβώς πάνω στην απόληξη του τοίχου, στα νότια, έχει κατασκευαστεί μια μικρή τουαλέτα. Οι χώροι καλύπτονται με πολύπλοκη στέγη με

Εικ. 16. Εσωτερική όψη του πύργου της Κοιμήσεως.

διαφορετικές κλίσεις, που αντανακλά τις φάσεις κατασκευής τους. Η αρχική μορφή έχει σχεδόν χαθεί.

Και οι δύο πύργοι είναι κατασκευασμένοι με απλή, χρηστική αργολιθοδομή από γκριζό ασβεστόλιθο, που παρόμοιά της συναντούμε στα περισσότερα οχυρωματικά κτίρια του Αγίου Όρους. Στον πύργο της Κοιμήσεως παρατηρείται εξωτερικά προς την κυρίως αυλή, πάνω από την πύλη, διπλό τυφλό αψίδωμα κατασκευασμένο με πλινθία, που αντιστοιχεί ακριβώς στο αψίδωμα που παρατηρήσαμε στο εσωτερικό του πύργου (Εικ. 16, 19). Στα αριστερά του υπάρχει μικρή καμπύλη κόγχη, με ίδιο τρόπο δομής, ενώ στα δεξιά διακρίνεται η απαρχή μιας δεύτερης συμμετρικής. Ωστόσο, ο τοίχος είναι διαταραγμένος στο σημείο αυτό από κάποια τοπική επισκευή και η δεύτερη κόγχη έχει σχεδόν εξαφανιστεί.

9. Μ. Πολυβίου, Τα εντός των περύγων παρεκκλήσια της μονής Ξηροποτάμου, *Εκκλησίες* 4, 1993, σ. 55-64.

10. Δημοσιεύεται στο G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des*

inscriptions chrétiennes de l'Athos, Παρίσι 1904, σ. 33.

11. Βλ. σχετικά P. Androudis, *Les églises cimétières monastiques du Mont Athos*, Παρίσι 1996.

Εικ. 17. Δυτική όψη του πύργου του Νικηφόρου.

Εικ. 18. Απόληξη του πύργου του Νικηφόρου (λεπτομέρεια).

Στον ανώτερο όροφο, όπου βρίσκεται η εκκλησία, το κτίριο εισέχει κατά 20 εκ. περίπου αλλά μόνο στην ανατολική και νότια πλευρά, γεγονός που υποδηλώνει διαφορετική οικοδομική φάση. Ο όροφος αυτός χωρίζεται και από το δυτικό πύργο με αρμό, ενώ, αντίθετα, στα κατώτερα σημεία ο καστρότοιχος συνεχίζεται αδιάσπαστος. Στη βορινή πλευρά δεν υπάρχει αλλαγή φάσης ανάμεσα στους ορόφους, αλλά διακρίνεται σαφώς αρμός που χωρίζει τους δύο πύργους σε όλο το ύψος τους. Τα παράθυρα που ανοίγονται στον τελευταίο όροφο είναι τοξωτά, με τα τόξα τους κατασκευασμένα από τούβλα, αλλά με πρόχειρο τρόπο. Καλύπτεται με τρικλινή ξύλινη στέγη από σχιστόπλακες.

Ο δυτικός πύργος είναι ψηλότερος κατά έναν όροφο και είναι κατασκευασμένος σε μία οικοδομική φάση (Εικ. 5, 17). Παρουσιάζει μείωση από κάτω προς τα πάνω. Χαρακτηριστικό μορφολογικό του στοιχείο είναι το τοξωτό παράθυρο του τελευταίου ορόφου στη δυτική όψη, κατασκευασμένο με λεπτά πλινθία που εναλλάσσονται ανά δύο με λίθους, ενώ εκατέρωθεν και λίγο ψηλότερα υπάρχουν δύο κεραμικοί σταυροί με βάση (Εικ. 18). Όλα αυτά τα στοιχεία είναι εξαιρετικά καλής ποιότητας, όπως άλλωστε και η λιθοδομή του κτιρίου. Πάνω από το παράθυρο υπάρχει εξίτηλη επιγραφή, προφανώς μεταγενέστερη, με κόκκινο χρώμα πάνω σε επίχρυσμα. Διαβάζουμε με μεγάλη δυσκολία +ΖΟΘ' (;)(=1561) ΗΓΟΥΜΕΝΕΒΩ[ΝΤΟC]... Στα βόρεια προεξέχει το σαχνισί του τελευταίου ορόφου. Μεγάλο ξυλόπηκτο κυμάτιο καλύπτει τα στηρίγματά του.

Προς τα δυτικά η αυλή κλείνει με τη συνέχεια του καστρότοιχου (Εικ. 14, 20). Στην κατώτερη στάθμη έχει μεγάλο πάχος (2,80 μ.), ενώ ψηλότερα το πάχος μειώνεται σημαντικά (1,50 μ.). Η διαφορά είναι καλυμμένη με μονοκλινή στέγη από σχιστόπλακες. Στη βάση του διαμορφώνεται τοξωτή κρήνη, συμφυής με τον τοίχο. Το κατώτερο μέρος του καστρότοιχου είναι κατασκευασμένο στην ίδια οικοδομική φάση με το δυτικό πύργο (Εικ. 19), ενώ από ένα σημείο και πάνω χωρίζεται από τον πύργο με αρμό. Φαίνεται ότι σε μεταγενέστερη εποχή υπερυψώθηκε το εξωτερικό στενότερο τείχος μέχρι τη σημερινή στάθμη. Διακρίνεται αμυδρά οριζόντιος αρμός διαφορετικής οικοδομικής φάσης. Το κάστρο συνεχίζεται μέχρι τον πύργο του Τσιμισκή στη νοτιοδυτική γωνία της μονής. Ο πύργος αυτός κατασκευάστηκε πάνω στην αρχική φάση του καστρότοιχου¹², αλλά η νεότερη φάση του κάστρου ακούμπησε απλώς πάνω του.

Χρονολόγηση - Οικοδομικές φάσεις

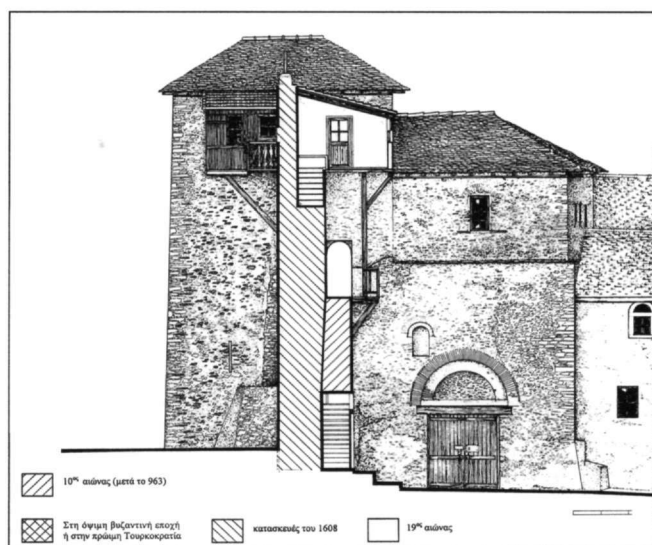
Το σύμπλεγμα της εισόδου δεν κατασκευάστηκε, όπως είδαμε, σε μία οικοδομική φάση. Η χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων είναι προβληματική, αφού δεν υπάρχει καμιά χρονολογική ένδειξη ή γραπτή πηγή πέραν των στοιχείων του ίδιου του κτιρίου. Τα κτίρια αυτά είναι χρηστικά, κατασκευασμένα πολλές φορές με μεγάλη ταχύτητα και εκ των ενόντων, σε δύσκολες εποχές, χωρίς εξειδικευμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά,

12. Voyadjis, The "Tzimiskes" Tower, σ. 203.

ώστε να χρονολογηθούν επακριβώς από αυτά. Οι μορφές και τα πρότυπά τους διατηρήθηκαν λίγο πολύ αναλλοίωτα κατά τη διάρκεια πολλών ετών, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να χρονολογηθούν επακριβώς με βάση την τυπολογία τους.

Α' φάση. Η παλαιότερη οικοδομική φάση είναι του καστρότοιχου. Περιλαμβάνει το τείχος, το βορινό πύργο, την εσωτερη πύλη, αλλά όχι τη δεύτερη προς Β., το μεγάλο δυτικό πύργο, που είναι, όπως είδαμε, συμφυής με το τείχος και συνεχίζεται προς Ν., παρακολουθώντας τη δυτική πλευρά του περιβόλου. Το ίδιο τείχος, αδιάσπαστο, αλλά μόνο στο χαμηλότερο τμήμα του, καταλήγει στον πύργο του Τοιμισκή που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου, όπου και διακόπτεται από αυτόν, για να συνεχιστεί στη νότια πλέον πλευρά του περιβόλου της μονής¹³. Δηλαδή, την ίδια εποχή κατασκευάστηκαν: ο εσωτερικός προς την αυλή τοίχος του πύργου της Κοιμήσεως μέχρι το ύψος του δεύτερου ορόφου, αλλά όχι ο βόρειος εξωτερικός, ο δυτικός πύργος και τμήμα του δυτικού καστρότοιχου. Φαίνεται ότι στην αρχική φάση υπήρχε μόνο μία πύλη, η εσωτερική, και μόνο ένας πύργος, ο δυτικός. Το τυφλό αψίδωμα του εσωτερικού χώρου δεν μπορεί παρά να στέγαζε εικόνα με την αφιέρωση της μονής πάνω από την κεντρική είσοδο, όπως άλλωστε συνηθίζεται. Μάλιστα, στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να φανταστούμε κάποιες καταχύστρες από το πάνω πάτωμα του πύργου, που θα προστάτευαν την πύλη και καταστράφηκαν όταν προστέθηκε ο πύργος της Κοιμήσεως. Αργότερα κατασκευάστηκαν οι δύο πεσσοί που βρίσκονται σήμερα στο εσωτερικό του πύργου της Κοιμήσεως, ώστε να στηριχθεί κάποιο στέγαστρο ή πρόπυλο.

Δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί αυτή η οικοδομική φάση, αφού δεν υπάρχουν καθόλου γραπτά ή άλλα χρονολογικά στοιχεία. Γενικά μαρτυρούνται δύο μεγάλες οικοδομικές περιόδους στο Άγιον Όρος και ειδικότερα στη μονή Μεγίστης Λαύρας, το 10ο-11ο και το 16ο αιώνα. Μια σημαντική ένδειξη ότι ανήκει γενικά στη μέση βυζαντινή εποχή αποτελούν τα μορφολογικά στοιχεία των τόξων του. Συγκεκριμένα, τα τόξα των τυφλών αψιδωμάτων του εσωτερικού χώρου του πύργου της Κοιμήσεως που, όπως είδαμε, ανήκουν στην πρώτη

Εικ. 19. Εσωτερική όψη, προς την αυλή, των δίδυμων πύργων της εισόδου (τομή ΕΕ).

φάση, είναι κατασκευασμένα με λεπτά καλοψημένα πλινθία, πυκνά τοποθετημένα σε πάχος ενός και μισού τούβλου. Ακόμα, ίδια ακρίβεια και λεπτότητα κατασκευής παρουσιάζουν τα τόξα των παραθύρων του πύργου και οι κεραμικοί σταυροί εκατέρωθεν. Η κατασκευή αυτή δεν μοιάζει με τις συνηθισμένες κατασκευές του Αγίου Όρους, οι περισσότερες από τις οποίες είναι πιο πρόχειρες και ανάγονται στην εποχή της τουρκοκρατίας, και μπορεί να τοποθετηθεί στη μέση βυζαντινή εποχή, πιθανότερα στο 10ο-11ο αιώνα.

Η μορφή του πύργου με τις ευθείες καλοπελεκημένες ακμές και την έντονη μείωση συμφωνεί με τη χρονολόγηση την εποχή αυτή. Βέβαια, χρονολογημένες οχυρωματικές κατασκευές στον όψιμο 10ο αιώνα σπανίζουν ακόμα και στην Κωνσταντινούπολη. Στο Άγιον Όρος υπάρχουν ο πύργος του κελιού του Μυλοπόταμου, που αποδίδεται στον άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη, ιδρυτή της Μεγίστης Λαύρας¹⁴, και πιθανώς το κατώτερο μέρος του πύργου των Αμαλφιτανών, ένα ερειπωμένο σήμερα μοναστήρι, που είχε ιδρυθεί την ίδια περίπου περίοδο με τη Λαύρα.

13. Σε ανασκαφές στο εσωτερικό του τελευταίου, που διενεργούνται από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια του υπόλοιπου τμήματος του τείχους.

14. P. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos-Klöster*, Λειψία 1894, σ. 18. Voyadjis, *The "Tzimiskes" Tower*, σ. 204.

Εικ. 20. Εσωτερική όψη του δυτικού καστρότοιχου.

Έξω από το Άγιον Όρος μπορούμε να αναφέρουμε τον πύργο του παλατιού του Βουκολέοντος στην Κωνσταντινούπολη, κτισμένο από τον Νικηφόρο Φωκά το 967¹⁵, τον κατεδαφισμένο σήμερα πύργο του Βελισαρίου επίσης στην Κωνσταντινούπολη¹⁶, γνωστό μόνο από φωτογραφίες¹⁷, το κάστρο του πύργου Σαών στη Συρία, κτισμένο από τον Τσιμισκή το 975¹⁸, και πιθανώς τον πύργο κοντά στην Κουμπελίδικη, στην Καστοριά¹⁹, καθώς και πύργους με αμφίβολη χρονολόγηση, όπως της Σαμοθράκης, των Φιλίππων, της Κυρήνειας και του Καλάτ Σιμάν, που αποδίδονται στον Νικηφόρο Φωκά. Πρόκειται για απλούς, μέτριου ύψους και ορθογωνικής κάτοψης πύργους, χωρίς ενδιάμεσες προεξοχές για την άμυνα, και με πολεμίστρες στην κορυφή. Στο κτίσιμό τους χρησιμοποιήθηκε αργολιθοδομή ή κάποιο αντί-

στοιχο σύστημα της περιοχής, με ελάχιστα ή καθόλου τούβλα. Δεν έχουν λίθινες προεξοχές –καταχύστρες ή αντηρίδες– και η άμυνα θα γινόταν από τις πολεμίστρες. Η γενική τους διάταξη δεν διαφοροποιείται αισθητά από τον πύργο της εισόδου, ο οποίος με βάση τα παραπάνω θα πρέπει να ανήκει στην εποχή ίδρυσης της μονής²⁰, δηλαδή στις κατασκευές που επέβλεψε ο ιδρυτής της μονής γύρω στο 963, και σε αντιδιαστολή με το μεταγενέστερο πύργο του Τσιμισκή²¹ μπορούμε να τον ονομάσουμε «πύργο του Νικηφόρου Φωκά».

Β' φάση. Σε μεταγενέστερη φάση κατασκευάστηκε ο εξωτερικός τοίχος του πύργου της Κοιμήσεως, που είναι ενιαίος μέχρι το έδαφος, καθώς και ο ανατολικός και νότιος τοίχος του τελευταίου ορόφου, ώστε να δημιουργηθεί ο πύργος και το παρεκκλήσιο, ενώ συγχρόνως κατασκευάστηκε και η δεύτερη πύλη. Η χρονολόγηση δεν είναι εύκολη. *Terminus ante quem* μπορεί να θεωρηθεί η ύπαρξη του γλυπτού υπερθύρου, οπότε η κατασκευή τοποθετείται μετά το 13ο-14ο αιώνα, αλλά αυτό δεν δίνει λύση στο πρόβλημα. Από τη μορφολογία των τόξων των ανοιγμάτων και του τυφλού αφιδώματος της πύλης, που δεν παρουσιάζουν την ακρίβεια των παλαιότερων φάσεων, μπορούμε γενικά να τα χρονολογήσουμε στην εποχή της τουρκοκρατίας. Ωστόσο, η κατασκευή του διπλανού κτιρίου, χρονολογημένου επακριβώς το 1580, σχετίζεται μορφολογικά με την τελευταία φάση του πύργου της Κοιμήσεως. Μπορούμε συνεπώς να θεωρήσουμε ότι εντάσσεται στη μεγάλη κατασκευαστική περίοδο του 16ου αιώνα.

Terminus post quem μπορεί μόνο να θεωρηθεί η ύπαρξη των δύο μαρμαρίνων εντοιχισμένων στην είσοδο κίωνων, που πιθανώς προέρχονται από το τέμπλο. Μελλοντική συστηματική έρευνα για την αντικατάσταση του αρχικού τέμπλου του καθολικού από το σημερινό θα μας δώσει μια συμπληρωματική ένδειξη για την κατασκευή της πύλης.

Γ' φάση. Σε νεότερη οικοδομική περίοδο προστέθηκε το ανώτερο τμήμα του δυτικού τείχους, το οποίο ακού-

15. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, σ. 225.

16. Βλ. σχετικά C. Mango, *Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople*, *Byzantine East-Latin West, Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, σ. 645-658.

17. Ο.π., σ. 312.

18. W. Müller-Wiener, *Burgen der Kreuzritter*, Βερολίνο 1966, σ. 46-47, εικ. 18-19.

19. Όπως με πληροφόρησε ο αρχαιολόγος Γ. Κακαβάς.

20. Με την άποψη αυτή δεν φαίνεται να διαφωνεί και ο Π. Θεοχαρίδης στη σύντομη αναφορά του στο θέμα αυτό, βλ. P. Theodoridis, *Recent Research into Athonite Monastic Architecture, Tenth - Sixteenth Centuries*, *Mount Athos and Byzantine Monasticism, Variorum Reprints* 1996, σ. 211.

21. Voyadjis, *The "Tzimisces" Tower*, σ. 203.

Εικ. 21. Επιγραφή στο δυτικό καστρότοιχο.

μπησε στον «πύργο του Νικηφόρου». Σε άλλη θέση από αυτή που εξετάζουμε υπάρχει εγχάρακτη σε μαρμάρινη πλάκα επιγραφή (Εικ. 21), εντοιχισμένη σε τοξωτό αψίδωμα²² που αναφέρει: *Ανανεώθη έτος ζριζ'.*

Το έτος *ζριζ'* (=7116) από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1608. Προφανώς αναφέρεται στην προσθήκη του ανώτερου τμήματος του τείχους, που ξεκινάει από τον πύργο του Τοιμισκή και καταλήγει στον «πύργο του Νικηφόρου».

Δ' φάση. Αργότερα κλείστηκε ο χώρος μπροστά από

την είσοδο με χαμηλό προτείχισμα με πολεμίστρες, που μοιάζουν εξαιρετικά με αυτές του δυτικού κάστρου. Η κατασκευή του χρονολογείται πριν από το 1772, αφού αναφέρεται και στο προσκυνητάριο του Τριγώνη²³, το παλαιότερο γνωστό προσκυνητάριο της μονής, πιθανότατα δε στο 1608, συγχρόνως με το δυτικό κάστρο. Τη θέση του ξύλινου περιδρόμου κατέλαβαν σε μεταγενέστερη εποχή οι χώροι πίσω από το κάστρο.

Ε' φάση. Το 19ο αιώνα κατασκευάστηκε το μεγάλο θολωτό πρόπυλο (1861), στεγάστηκε το διαβατικό κάτω από τον πύργο της Κοιμήσεως, κατασκευάστηκε η τοιχογραφία στα αριστερά (1887) και τοποθετήθηκε η βαριά σιδερένια θύρα (1893).

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε τις παρακάτω οικοδομικές φάσεις:

- α. 10ος αιώνας, ίσως το 963. Κατασκευή του καστρότοιχου των δύο πύργων και της εσωτερικής πύλης.
- β. Κατασκευή δύο πεσσών εκατέρωθεν της πύλης.
- γ. 16ος αιώνας. Κατασκευή του πύργου της Κοιμήσεως και της εξωτερικής πύλης. Τοποθέτηση των θυρόφυλλων και στις δύο πύλες.
- δ. 1608. Κατασκευή της εξωτερικής παρειάς του δυτικού τείχους.
- ε. Πριν από το 1772, ίσως το 1608. Κατασκευή του προτειχίσματος.
- στ. Κατασκευή των χώρων του θυρωρείου.
- ζ. 1861. Κατασκευή του πρόπυλου.
- η. 1887. Διαμόρφωση του διαβατικού.
- θ. 1893. Τοποθέτηση της σιδερένιας θύρας²⁴.

22. Δημοσιεύεται από τους Millet - Pargoire - Petit, ό.π., σ. 128.

23. Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς Μεγίστης Ἀγίας Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῶ. Συντεθὲν μὲν παρὰ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Γεροπροηγούμενου καὶ Σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς μονῆς Κυρίου Σάββα, ἀψπ', Ἐνε-

τίησιν 1780, σ. 23.

24. Τα συμπεράσματα αυτά υπόκεινται σε αναθεώρηση, με την προϋπόθεση ότι θα μελετηθεί το σύνολο των κτιρίων της μονής και θα συσχετισθούν με τις γραπτές πηγές.

EVIDENCE ON THE BUILDING HISTORY OF THE HOLY MONASTERY OF THE GREAT LAVRA ON MOUNT ATHOS THE GATEWAY IN THE CIRCUIT WALL

The existence of fortifications belies a community's desire to defend itself against potentially or overtly hostile neighbours. This fact is particularly true for the monasteries on Mount Athos, which were from the outset off the main lines of communication in the Byzantine state and far away from its mightiest fortresses. On account of their wealth, the monasteries were a target for raids by pirates or brigands, which increased in number and violence during the unstable periods in their long history. Defense was given the highest priority in the construction and organization of the monasteries. All the monasteries were built on sites that were easy to defend, while their general arrangement invariably expresses the latest developments in fortification architecture of their day. However, the most characteristic fortification feature of each monastery is the tower and its entrance complex.

The entrance includes a later outer rampart with today's gateway and the propylon, the curtain wall and three towers or bastions. In front of the entrance to the monastery is a large vaulted propylon, behind which the entrance closes from the northwest with the outer rampart, a low section of wall with battlements. Immediately after the gate is a roofed ambulatory with the gatehouse. The later outer rampart abutted the two towers protecting the entrance, which were built earlier. These towers provided effective protection for the vulnerable corner of the curtain wall from missiles fired from the loopholes, when the attackers were at a distance, and from material ejected from the machicolations, which will have afflicted those who came close.

At the far end stand twin towers. At the base of the shorter left one, named the Koimesis Tower after the dedication of the church in its upper storey, is the second gateway of the monastery. Both towers are constructed of simple rubble masonry of grey limestone, similar to that used in most of the fortifications on Mount Athos. On the exterior of the Koimesis Tower, towards the main court, there is a double blind archway of bricks, which corresponds exactly to the

archway observed in its interior. The west tower is one storey higher and was constructed in a single building phase. It narrows markedly upwards. Towards the court it closes with the continuation of the curtain wall. The lower, thicker part of this wall was built in the same phase as the west tower, whereas the upper part is separated from the tower by a join. It seems that a second, higher rampart was constructed in a later period.

Dating the building phases. As we have seen, the entrance complex was not constructed in a single phase. The dating of the various phases is difficult because there is no chronological evidence or written source, other than the features of the building itself. These buildings were not only in constant use but also very often built in haste and in difficult periods, without specific morphological features that would enable us to date them precisely. Moreover, the forms and their models were preserved more or less unchanged over many years, with the result that they cannot be dated exactly on the basis of their typology. From the correlation of the meagre sources as well as, mainly, the findings and the observations on the structures themselves, the following building phases can be discerned:

- a. 10th century, perhaps 963. Building of the curtain wall of the west tower and of the inside gate.
- b. Byzantine period. Building of the Tzimiskes Tower.
- c. 16th century. Building of the Koimesis Tower and of the outside gate.
- d. 1608. Building of the upper part of the west wall.
- e. Pre-1722, perhaps 1608. Building of the outer rampart.
- f. Building of the rooms in the gatehouse.
- g. 1861. Building of the entrance propylon.
- h. 1887. Arrangement of the ambulatory under the Koimesis Tower.

These conclusions are provisional and may well be reviewed when all the buildings of the monastery have been studied and correlated with the written sources.